

ЗВ'ЯЗОК ЧАСІВ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

УДК 324.4

Р. Максакова

доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри конституційного,
адміністративного та трудового права
Запорізького національного технічного університету

КОНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ УСТАНОВЧОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Питання організації установчої влади в Україні не втрачають своєї актуальності. Одним із чинників цього є стрімкі зміни в системі конституційного законодавства України, які в більшості випадків відбуваються всупереч нормам закону, логіці й здоровому глузду. Тому процеси становлення конституційних основ організації установчої влади в Україні та їх сучасного закріплення становлять інтерес із точки зору історичної практики порядку конституційного врегулювання установчої влади на території сучасної України, а також вивчення правових засад і виявлення чинників, які справили суттєвий вплив на чинний порядок організації установчої влади в Україні.

Серед досліджень, у яких започатковано вирішення обраної нами проблематики, можна назвати праці А.Р. Крусян, М.Ф. Орзіха, С.В. Резниченка, П.А. Рудика, І.Є. Словської, М.О. Теплюка, В.Л. Федоренка, В.М. Шаповала, Ю.С. Шемшученка, Л.М. Шипілова, О.І. Юшика та інших учених. Серед останніх розвідок варто згадати монографічне дослідження Ю.О. Волошина та О.М. Пересади «Конституційна реформа та модернізація в сучасній державі в умовах європейської інтеграції: проблеми теорії і практики» (2013 р.) та колективну монографію за науковою редакцією Ю.С. Шемшученка «Конституційний процес в Україні та світовий досвід конституціоналізму» (2014 р.). Незважаючи на ґрунтовність проведе-

них зазначеними науковцями пошуків, необхідно звернути увагу, що всі вони розглядали правову природу та зміст актів конституційного законодавства як складову конституційного процесу в Україні, не торкаючись питання конституційних основ становлення й організації установчої влади в Україні.

Тому метою статті є виявлення та аналіз конституційних основ становлення й організації установчої влади в Україні.

Процес конституційного закріплення установчої влади в Україні був складовою частиною розвитку світового конституціоналізму та відбувався в загальному процесі становлення української державності. Конституювання установчої влади в Україні із середніх віків до 20-х рр. ХХ ст. завжди визначалось закономірностями економічного розвитку на її територіях і характером економічних зв'язків цих територій між собою та з економічними суб'єктами інших держав. Сутнісні зрушення в суспільно-політичному житті на території сучасної України, які прийнято позначати терміном «українська революція», що мали місце в Україні в період 1917–1920 рр. [1, с. 197], стали вирішальним кроком у напрямі формування суверенної української державності та визначили підходи до конституювання установчої влади України.

Цю революцію характеризують декілька якісних етапів, зміст яких визна-

ничих, селянських і червоноармійських депутатів. Конститувалися цілковита солідарність з усіма радянськими республіками, добровільність входження до СРСР. Акцентувалося, що УСРР входить до складу СРСР як суверенна держава та зберігає за собою право вільного виходу із СРСР. Політичні права громадян УСРР, які водночас вважалися громадянами СРСР, диференціювалися: трудящі маси отримували їх незалежно від різниці статі, віри, раси, осілості й національності; натомість експлуататорські класи позбавлялися політичних прав повністю. Виборче право, згідно з Конституцією УСРР 1929 р., визначалося подібно до положень Конституції УСРР 1919 р.

У прийнятій 30 січня 1937 р. Конституції УСРР уперше на конституційному рівні КП(б)У надавався статус «керівного ядра» всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних. У Конституції УСРР 1937 р. декларувалися демократичні свободи (слова, друку, зібрань, мітингів, походів, демонстрацій, совісті, об'єднання в громадські організації).

У четвертій радянській Конституції УСРР, прийнятій 20 квітня 1978 р. позачерговою сьомою сесією Верховної Ради УСРР ІХ скликання, було вказано на наступність конституційного розвитку України, ідей і принципів Конституції УСРР 1919 р., Конституції УСРР 1929 р., Конституції УСРР 1937 р., а носієм влади проголошувалися не трудящі, а народ. Закріплювалося всевладдя рад народних депутатів, демократичний централізм, соціалістична демократія, соціалістична законність; КППРС визначалась як «керівна та спрямовуюча сила радянського суспільства, ядро його політичної системи, державних і громадських організацій».

Досліджуючи процеси конституційного розвитку епохи 1919–1991 рр., науковці, як правило, негативно сприймають конституції радянського періоду, називаючи їх документами політичними, які з великим застереженням можна віднести до групи основних законів

держави [3, с. 128]; символічними українськими конституціями несuverенної української держави з пануванням єдиної марксистсько-ленінської теорії конституції з широким, проте формальним закріпленням демократичних прав громадян [4, с. 97]; копією російських варіантів конституційної моделі [5, с. 106].

На наше переконання, таке негативне сприйняття конституцій радянського періоду є недостатньо обґрунтованим та таким, що не дає справжнього розуміння природи радянського типу конституціоналізму, розвитку правової системи суспільства, побудованого на інших, ніж сучасна буржуазна держава, засадах. Не варто недооцінювати також значення впливу радянських конституцій на розвиток не лише українського, а й світового конституціоналізму, зокрема, у частині соціальних прав людини, внеску їх у формування сучасної концепції установчої влади.

Процеси «перебудови» 1985 р. запровадили в суспільну практику політичний плюралізм, що сприяло появі масових громадських рухів та організацій, активізації політичного життя в Україні. Результатом цих процесів стало обрання нового стратегічного шляху розвитку республіки, який було відображено в прийнятій 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. Повнота політичного суверенітету, повновладдя народу республіки як основа для процвітання республіки – такою була генеральна лінія Верховної Ради України, підтримана на всеукраїнському опитуванні 17 березня 1991 р. 80% населення України. Схожі процеси відбувалися в інших республіках СРСР. Почався процес «виростання» нових економічних, політичних, державних моделей.

Існує думка, що фактично в цей час відбулось як мінімум чотири справжні революції: 1) державного устрою («супердержава» СРСР розпалась на 15 незалежних держав); 2) політичного устрою (від всевладдя КППРС, яка в одну мить припинила своє існування, здійснено перехід до багатопартійного

демократичного управління державою та суспільством); 3) економічного устрою (перехід від адміністративно-командної соціалістичної економіки до багатокладної ринкової); 4) ідеологічна революція (від «соціалістичного вибору», який ще в травні 1991 р. було зазначено Верховною Радою УРСР у Концепції нової Конституції України, до заборони Компартії України). Причому саме в Україні всі ці революції мали найбільш глибокий, обвальний характер [6, с. 5–7].

Правильне розуміння сутності суспільно-політичних умов, у яких відбувалось становлення установчої влади в Україні у вказаний період, є важливим для правильної оцінки значення й змісту актів публічної влади, які приймалися в цей період, зокрема й Декларації про державний суверенітет України.

Прийняття Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України (далі – Декларація) вважається відправною точкою формування нормативно-правової моделі конституційного устрою сучасної України. У цьому акті вперше було сформульовано визначальні для майбутньої національної правової системи моменти: демократичне суспільство, у якому народ є єдиним джерелом державної влади. Саме прийняття Декларації започаткувало перший етап розвитку незалежності української держави, упродовж якого відбулися суттєві зміни в державному устрої Української РСР, що супроводжувалися істотними змінами конституційного ладу та правової системи України.

Проголошені в Декларації принципи територіальної цілісності держави та права націй на самовизначення можна вважати відображенням закладеної в тексті документа концепції установчої влади.

У Декларації про державний суверенітет України народ визнавався єдиним

джерелом державної влади. Таке визначення створило формальну суперечність із чинною на той час Конституцією УРСР 1978 р. [7, с. 198–199]. Декларація вперше формулює визначення поняття «народ України», який становлять громадяни УРСР всіх національностей. Саме цей суб'єкт надалі виступає як суверен, якому належить повнота влади в Україні. Таке положення згодом було реалізовано у формі референдуму 1 грудня 1991 р., хоча в Декларації формами здійснення влади народу визначалося безпосереднє народовладдя й реалізація влади через народних депутатів, обраних до Верховної Ради УРСР і місцевих рад УРСР, про референдуми не було нічого сказано¹.

3 липня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон УРСР «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» № 1286-ХІІ, яким було визначено порядок організації й проведення референдумів в Україні. З позиції реалізації установчої влади можна зазначити, що Верховна Рада УРСР у цьому випадку перевищила свої повноваження щодо чіткого виконання норм чинної на той час Конституції УРСР та запровадила нові зміни в системі здійснення установчої влади. Так, по-перше, Верховна Рада УРСР, нехтуючи визначеною в тексті Конституції УРСР термінологією, що встановлювала можливість проведення всенародного голосування (референдуму), на свій власний розсуд встановила систему референдумів в Україні, закріпивши їх у Законі УРСР «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» та визначивши такі види референдумів, як всеукраїнський і місцевий. По-друге, нормами Конституції УРСР передбачалася можливість проведення референдумів щодо найважливіших питань державного життя, при цьому жодної згадки про обговорення на референдумах питань місцевого значення (як це визначав Закон УРСР

¹ Нагадаємо, що на момент прийняття Декларації про державний суверенітет України діяла Конституція УРСР 1978 р., згідно з положеннями якої ради народних депутатів – Верховна Рада УРСР, обласні, районні, міські, районні в містах, селищні та сільські – становили єдину систему органів державної влади (ст. 78 Конституції УРСР).

«Про всеукраїнський та місцеві референдуми» № 1286-ХІІ) Конституція УРСР не містила. По-третє, чинна на той час редакція Конституції УРСР не відносила до відання Верховної Ради УРСР повноваження щодо прийняття рішень про проведення всеукраїнських референдумів (відповідну норму було закріплено лише 14 лютого 1992 р. Законом України «Про внесення змін до Конституції» № 2113-12). По-четверте, навіть у наступному процесі внесення змін до Конституції України та прийняття закону про референдуми не було визначено як вид республіканський референдум. Внесені зміни передбачали, що питання державного життя вирішуються шляхом проведення всеукраїнського референдуму. До того ж визначений у Постанові Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р. № 1427-ХІІ референдум 1991 р. як республіканський у наступних нормативно-правових актах Верховної Ради України називався вже всеукраїнським (наприклад, у Постанові Верховної Ради України «Про проведення всеукраїнського референдуму в питанні про проголошення незалежності України» від 11 жовтня 1991 р. № 1660-ХІІ, Постанові Верховної Ради України «Про форму бюлетеня для голосування на всеукраїнському референдумі» від 11 жовтня 1991 р. № 1661-ХІІ). Тому варто наголосити також на термінологічній невідповідності прийнятих Верховною Радою УРСР актів.

Виходить, що призначення Верховною Радою УРСР республіканського референдуму на 1 грудня 1991 р., а також закріплення за Верховною Радою УРСР повноваження проголошувати всеукраїнський референдум (визначене Законом УРСР «Про всеукраїнський та місцеві референдуми») здійснювалося всупереч чинному конституційному регулюванню. Процес регламентації інституту референдуму, здійснений Верховною Радою УРСР, був внутрішньо суперечливим. Тому можна впевнено стверджувати, що Закон УРСР «Про

всеукраїнський та місцеві референдуми» не був конституційним, оскільки не відповідав чинній на той час Конституції УРСР. Неправовий характер мали також положення Постанови Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» щодо призначення референдуму.

Однак, незважаючи на таку регламентацію питань щодо референдумів в УРСР, це не завадило Верховній Раді УРСР призначити й провести республіканський референдум, який відбувся 1 грудня 1991 р., з питання підтвердження проголошеної нею ж незалежності України в Постанові Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р. № 1427-ХІІ.

Таким чином, прийнятий 3 липня 1991 р. Закон УРСР «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», незважаючи на його внутрішньосуперечливий характер, а також сумнівну правову основу, посів особливе місце в процесі конституювання установчої влади в Україні. А проведений відповідно до його положень 1 грудня 1991 р. референдум надав вищій юридичній сили Акту проголошення незалежності України. Фактично Всеукраїнський референдум 1991 р. став формою національного державотворення [8, с. 66; 9].

У положеннях Декларації про державний суверенітет України було закладено основні ідеї установчої влади, зокрема й щодо визначення органу, який має право виступати від імені народу. У тексті Декларації зазначено: «Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР». При цьому особливо наголошено, що від імені всього народу України не можуть виступати жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа.

Окремий розділ Декларації присвячено головним засадам організації та здійснення державної влади. У ній зазначено, що державна влада здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

До речі, цей принцип організації державної влади в Україні було вперше проголошено саме в Декларації про державний суверенітет України.

Звертаємо увагу, що в подальшому, у процесі розробки нової Конституції України, концептуальні засади установчої влади, закладені в тексті Декларації про державний суверенітет України, зазнали істотних трансформацій [10, с. 6–11].

Робота Верховної Ради України та Президента України, проведена в період розвитку українського конституціоналізму щодо розробки й прийняття Конституції України 1996 р., була відображена в 24 нормативних актах із питань прийняття Конституції України. Історичний розвиток цього періоду конституційного упорядкування української держави ґрунтовно розкрив один із його безпосередніх учасників – В.М. Шаповал [11; 12].

Знаковою подією цього періоду стало питання про заснування поста Президента України, яке виникло саме після прийняття Декларації про державний суверенітет України. Верховна Рада УРСР 5 липня 1991 р. ухвалила Постанову «Про вибори Президента Української РСР», якою визнала за доцільне заснувати пост Президента України (у Постанові – Української РСР) до прийняття нової конституції та провести вибори Президента УРСР 1 грудня 1991 р.

Також було прийнято Закон УРСР «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» та Закон УРСР «Про Президента Української РСР». У цих нормативних документах визначено статус Президента УРСР як найвищої посадової особи Української РСР і глави виконавчої влади.

Незважаючи на те, що в тексті Декларації про державний суверенітет України взагалі не було згадки про інститут президента та інститут місцевого самоврядування, на думку В.В. Сухоноса, саме Декларація ста-

ла основним чинником формування в Україні інституту глави держави. Остаточно сформований пізніше, відповідно до Конституції України й чинного законодавства, інститут глави держави не лише відтворював суспільні відносини, що склались у 1990–1996 рр., а й опосередкував міжнародний досвід функціонування схожих інститутів державної влади [13].

Найбільш важливою подією для утвердження суверенітету й реалізації установчої влади на території сучасної України стало проголошення України Верховною Радою Української РСР незалежною демократичною державою. Про це було прийнято відповідну Постанову Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р. № 1427-ХІІ. У результаті прийняття Акта проголошення незалежності України її було визнано суверенною державою та повноцінним суб'єктом міжнародно-правових відносин більшістю країн світу.

На відміну від Декларації про державний суверенітет України, що стверджувала лише верховенство Конституції й законів УРСР на своїй території, Акт проголошення незалежності України наголошував, що на території України мають чинність винятково Конституція й закони України, постанови уряду та інші акти законодавства республіки.

В Акті проголошення незалежності України було зазначено, що Верховна Рада УРСР, приймаючи Декларацію про державний суверенітет України, урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України. У документі вказувалось, що територія України є неподільною й недоторканою.

1 грудня 1991 р. на Всеукраїнському референдумі Акт проголошення незалежності України підтримали 90,3% громадян, які взяли участь у голосуванні. На підставі цих результатів Україна першою з колишніх радянських республік заявила, що вважає Договір про утворення СРСР 1922 р. щодо себе недійсним і нечинним.

Наступним вагомим кроком конституювання установчої влади в Україні стало укладення 8 червня 1995 р. Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. Схвалення цього договору стимулювало процес прийняття нової Конституції України. Конституційно-правова специфіка Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України як акта установчої влади полягала в тому, що схвалення цього документа стало розв'язанням протистояння між двома органами первинного представництва влади народу – Верховною Радою України та Президентом України (про що прямо зазначено в Преамбулі Договору); прийнятий акт фактично відіграв роль альтернативної форми внесення змін до Конституції України, своєрідного механізму імплементації Закону України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» [14, с. 59–61].

Конституцією України від 28 червня 1996 р. визначено якісно новий зміст низки інститутів влади в Україні та закладено правові основи сучасної установчої влади суверенної України.

Відправним моментом концепції установчої влади, закладеної в тексті Конституції України 1996 р., вважаються положення ч. 2 ст. 5 Конституції України, у якій зазначено: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ». Як бачимо, уточнення «державної» влади, що мало місце в Декларації про державний суверенітет України, у Конституції України відсутнє. Згідно із ч. 3 ст. 5 Конституції України народ здійснює владу безпосередньо та через органи державної влади й органи місцевого самоврядування.

Пізніше, здійснюючи офіційне тлумачення положення ч. 2 ст. 5 Конституції України, Конституційний Суд України в Рішенні від 5 жовтня 2005 р. № 6-рп/2005 визначив, що, положен-

ня Основного Закону України «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» необхідно розуміти так, що влада народу є первинною, єдиною й невідчужуваною та здійснюється народом шляхом вільного волевиявлення через різні форми безпосередньої демократії в порядку, визначеному Конституцією й законами України, через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, сформовані відповідно до Конституції й законів України.

З огляду на наведені положення Основного Закону України та подальше їх офіційне тлумачення можна зазначити, що в Україні, згідно з Конституцією України, існує первинна установча влада, суб'єктом якої є народ. Також можна констатувати, що народ як первинний суб'єкт установчої влади, згідно з Конституцією України, може приймати Конституцію України (хоча норми Основного Закону України не містять пряму вказівку на існування в народі такого повноваження й механізму здійснення цієї форми реалізації установчої влади). Народ як суб'єкт первинної установчої влади також може здійснювати волевиявлення через вибори, референдуми, інші форми безпосередньої демократії, результати яких мають обов'язкову силу (оскільки в разі відсутності імперативного характеру результатів волевиявлення народу ці форми демократії не можна вважати формами реалізації установчої влади).

Варто також звернути увагу, що в Конституції України не вживається термін «установча влада», проте він не є «чужим» національному конституційному законодавству, тому що активно використовується в рішеннях Конституційного Суду України, а після прийняття Закону України «Про Всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 р. № 5475-VI є офіційно визнаним і визначеним на рівні закону. Зокрема, з огляду на положення п. 2 ст. 15 Закону України «Про Всеукраїнський референдум» установча влада – це влада народу як носія суверенітету

та єдиного джерела влади в Україні реалізувати своє виключне право визначати й змінювати конституційний лад в Україні шляхом прийняття Конституції України. Отже, з огляду на зміст зазначених положень, а також на запропонований нами підхід щодо визначення видів і форм установчої влади [15, с. 128–156] можна дійти висновку, що установча влада в чинній Конституції України отримала конституційне закріплення у вигляді первісної установчої влади й похідної установчої влади. Первісна установча влада належить народу та здійснюється ним через різні форми безпосередньої демократії (зокрема, через вибори й референдуми, а також конституційний процес). Похідна установча влада належить народу, проте реалізується через здійснення установчих повноважень у діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування.

З огляду на положення ч. ч. 2, 3 ст. 5 Конституції України та офіційне тлумачення цих норм, викладене в Рішенні Конституційного Суду України від 5 жовтня 2005 р. № 6-рп/2005, концепцію установчої влади, закладену в Конституцію України, можна вважати здійсненням установчої влади через вибори, референдуми та інші форми безпосередньої демократії, результати яких мають обов'язковий характер; діяльність органів державної влади й органів місцевого самоврядування через реалізацію ними їхніх установчих повноважень; конституційний процес.

Таким чином, процес становлення конституційних основ установчої влади на території сучасної України можна пов'язувати із суспільно-політичними подіями, що мали місце в Україні в період 1917–1920 рр. Особливості змісту установчої влади радянського періоду досить чітко виявились у Конституції УСРР 1919 р., Конституції УСРР 1929 р., Конституції УРСР 1937 р. та Конституції УРСР 1978 р. Концептуальні підходи до визначення змісту сучасної установчої влади було закладено в конституційному процесі

України 1990–1996 рр. Прийняття Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України вважається відправною точкою формування нормативно-правової моделі конституційного устрою сучасної України та реорганізації установчої влади. Нові зміни в системі здійснення установчої влади запровадила Верховна Рада УРСР, прийнявши 3 липня 1991 р. Закон УРСР «Про всеукраїнський та місцеві референдуми». Якісні перетворення установчої влади запроваджено Постановою Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р., що стала найважливішим актом для утвердження суверенітету й реалізації установчої влади на території сучасної України. Концептуальні засади установчої влади в Декларації про державний суверенітет України зазнали в процесі розробки нової Конституції України істотних змін, зокрема, з укладенням 8 червня 1995 р. Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. Конституцією України від 28 червня 1996 р. визначено якісно новий зміст низки інститутів влади в Україні та закладено правові основи сучасної установчої влади суверенної України.

Перспективами подальших досліджень у цьому напрямі вважаємо дослідження правової природи актів, якими здійснювалося внесення змін до Конституції України в період 2004–2014 рр., а також сучасні процеси реформування конституційно-правових інститутів щодо виявлення пріоритетів і проблем у сфері реалізації установчої влади.

Ключові слова: державна влада, референдум, Конституція України, Конституціях УРСР, Конституція УСРР, місцеве самоврядування, народ, установча влада.

Статтю присвячено характеристиці процесу становлення конституційних основ установчої влади на території сучасної України та визначенню концептуальних засад організації установчої влади, закладених у тексті Конституції України. Охарактеризовано ключові етапи конституційно-правового закріплення установчої влади в Україні та звернуто увагу на окремі проблемні аспекти цього процесу.

Стаття посвячена характеристиці процесу становлення конституційних основ учредительной власти на территории современной Украины и определению концептуальных основ организации учредительной власти, заложенных в тексте Конституции Украины. Охарактеризованы ключевые этапы конституционно-правового закрепления учредительной власти в Украине и обращено внимание на отдельные проблемные аспекты этого процесса.

The article is devoted to the process of establishing the constitutional bases of constituent power in the territories of Ukraine and the definition of the conceptual foundations of the organization of constituent power, embodied in the text of the Constitution of Ukraine. The article describes the key stages of the constitutional and legal consolidation of constituent power in Ukraine and draws attention to some problematic aspects of this process.

Література

1. Солдатенко В.Ф. Українська революція / В.Ф. Солдатенко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998–2004. – Т. 6 : Т – Я. – 2004. – 768 с.
2. Українська Центральна Рада: документи і матеріали : у 2 т. / [В.Ф. Верстюк та ін.] ; відп. ред. В.А. Смолій. – К. : Наукова думка, 1996–1997. – Т. 1. – 1996. – 587 с.
3. Слюсаренко А.Г. Історія української конституції / А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К. : Знання України, 1993. – 192 с.

4. Словська І.Є. Український конституціоналізм: етапи становлення і розвитку : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / І.Є. Словська ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2004. – 213 с.

5. Речицкий В.В. Конституционализм. Украинский опыт / В.В. Речицкий. – Х. : Фолио, 1998. – 160 с.

6. Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення : у 2 т. / О.С. Барабаш, Я.В. Зайко, І.І. Бойко та ін. – Житомир : Рута, 2011– . – Т. 1. – 2011. – 752 с.

7. Ющик О.І. Теоретичні основи законодавчого процесу : [монографія] / О.І. Ющик. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – 519 с.

8. Погорілко В.Ф. Референдне право України : [навч. посібник] / В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко. – К. : Ліра-К, 2006. – 366 с.

9. Погорілко В.Ф. Референдуми в Україні: історія та сучасність : [монографія] / В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. – 248 с.

10. Максакова Р.М. Трансформація установчої влади в Україні: від Декларації про державний суверенітет до Конституції України / Р.М. Максакова // Держава та регіони. Серія «Право». – 2010. – № 4. – С. 6–11.

11. Шаповал В.М. Історія конституційного упорядкування сучасної української держави / В.М. Шаповал, А.В. Корнєєв // Право України. – 2011. – № 4. – С. 275–290.

12. Шаповал В.М. Історія конституційного упорядкування сучасної української держави / В.М. Шаповал, А.В. Корнєєв // Право України. – 2011. – № 6. – С. 249–261.

13. Сухонос В.В. Декларація про державний суверенітет України як основний чинник формування інституту глави держави / В.В. Сухонос // Віче [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2192>.

14. Погорілко В.Ф. Конституційне право України : [підручник] / [В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко] ; за заг. ред. В.Ф. Погорілка. – К. : Наукова думка ; Прецедент, 2006. – 344 с.

15. Максакова Р.М. Конституційно-правові проблеми організації та реалізації установчої влади в Україні : [монографія] / Р.М. Максакова. – Запоріжжя : Класичний приватний ун-т, 2012. – 436 с.